

# Magtymguly taglymatynyň esaslary -10: Döwlet guşy

Category: Edebi makalalar, Goşgular, Kitapcy, Sözler, Türkmen dili  
написано kitapcy | 22 января, 2025

Magtymguly taglymatynyň esaslary -10: Döwlet guşy

## 10. Döwlet guşy

Magtymguly – dert eýesi şahyr. Onuň çeken, döz gelen derdi kân. Şolaryň esaslarynyň biri-de XVIII asyrdaky türkmeniň döwletsizligidir, türkmen taýpalarynyň agzalalygydyr. Şahyr kemallyga ýetişip, tä ömrüni paýawlaýança bu dert onuň ýüregine yza, böwrüne sanjy bolup durupdyr. Onuň iň gowy, joşgunly duýgulardan ybarat goşgulary-da hut şu mowzugdan ýazylandyr. Ol şular bilen-de diňe türkmen edebiýatynda däl, tutuş Gündogar edebiýatynda beýikdir. Özünden öňki edebiýatdaky, çeper aňdaky namartlyk hem mertlik, gahrymançylyk ýaly howaýy beýan hem wasp edilen düşüňjeleri ol anyk döwür, anyk ýurt, anyk taryhy wakalar bilen baglanyşdyrды. Şeýdip howaýy düşüňjeler hakykatyň anyk hem janly mazmunyny edindiler.

Ine, şahyryň ady belli «Döker bolduk ýaşymyz» diýen goşgusy. Bu Magtymgulynyň taglymatynda döwlet meselesiniň ornuna hem düýp taryhy-pelsepewi manysyna düşüňmekde köp zatlaryň üstüni açyp berýän goşgudyr.

Istär – elden çyka döwlet humaýym,  
Doga kylyp, döker bolduk ýaşymyz,  
Dilegim duş eýle, gözel Allahym,  
Ersgin boldy, gitdi gyzylbaşymyz.

Men edebiýat taryhçysy däl. Emma her bir türkmen ýaly, onda-da söz bile iş salyşýan türkmen ýaly Magtymgulynyň diwanyny gaýtalap-gaýtalap okaýaryn, onuň her bir goşgusyna hem sözüne içgin düşüňmek isleýärim. Şu bent bile başlanýan goşgyny her gezek okanymda, onuň hem aýdyň we düşnükli, hem şol bir wagtda

syrlý bir goşgudygy barada oýlanýardym. Hatda şu birinji bentde-de üç sany gyzykly pursadyň bardygy bada göze ilýär. Olaryň ilkinjisi «döwlet humaýym» diýen düşünjedir. Humaý guş ady bolup gelýär. «Humaý gözli» diýen sypatlandyrma biziň häzirkä edebiýatymyzda-da kän ulanylýar. Döwlet humaýy – bagt guşy diýip düşündirilýär. Soňky asyrlaryň türkmen aňny göz önünde tutsaň, şeýle düşündirişiň dogry bolmagy-da mümkin. Emma asyrlaryň jümmüşine hem alyslygyna gidiberseň, başga hili pikirler-de ýüze çykýar.

«Humaý» sözi has gadymy – yslandan ozalky ýadygärliklerde «umaý» görnüşinde duş gelýär. Diňe iki sanjak kitaba ýüzlenmek bilen çäkleneýin: «Has dogrusy, asmanda ýaşayan hem-de ähli janly-jandaryň dünýä inmegine göz-gulak bolýan «mama» haçandyr bir wagt hasyllylygyň hudaýy bolan bolmaly. Gadymy türküler Umaý diýen aýal hudaýa sežde edipdirler» (W.Basilow).

«Türküler asmana (Taňra), ýer-suwa tagzym edipdirler, bularyň bary hem has gadymy keramat – aýal hudaý Umaýa çokunmak bile baglanyşykly bolupdyr.

Umaý – mukaddes Watandyr (ýer-suwdur) – ine, şolar bizi ýeňşe ýetirendir» – diýip, gadymy türki ýazgylarda aýdylýar» (A.Jykyýew).

Görnüşü ýaly, Umaý gadymy ata-babalarymyzda hasyllylygyň, diýmek, ýeriň-suwuň, diýmek, Watanyň hem-de bitginliligiň, diýmek, rysgalyň Hudaýy bolupdyr. Emma Magtymgulyda Umaý däl-de, humaý ahyryn diýilmegi mümkin. Muny diýse-de, türkmen dilinde käbir çekimli bilen başlanýan sözleriň önünden «h» sesiniň artdyrylýandygyny, şeýdip şol bir sözün iki hili aýdylýandygyny bilmeýän adam diýer. Mysal üçin, akyl-hakyl, ar-har, armak-harmak we ş.m.

Humaý – döwletiň hem-de Watanyň keramatydyr.

Humaý – dirilik Hudaýydyr.

Elbet, döwletiň hem Watanyň abadanlygy diriligiň iň ilkinji şertidir.

Magtymguly döwlet erkinliginiň, özbaşdaklygynyň elden gitmegini diriligiň soňuna çykylmagy hasaplaýar. Muňa tutuş goşgynyň howalasy şaýatlyk edýär. Türkmeniň ruhy garaýyşlarynyň düýp esasynyň müňýyllyklaryň dowamynda

ýoýulmandygy, olaryň diňe täze kabul edilen diniň resmiliklerine laýyk getirilendigi şu ýerde-de görüňär.

Hyzyr kimin çöllerde,  
Kowus kimin daglarda,  
Ylýas kimin köllerde,  
Ýagşy-ýamany görsem –

– diýýär Magtymguly. Munda ýer-suw Hudaýy Humaýyň ýerini Hyzyr, Ylýas hem Kowus tutupdyr, düýp esas bolsa öňküligine galypdyr – türkmeniň ýere-suwa mukaddeslik hökmündäki garaýşy hem ynanjy üýtgemändir. Dil galyplary üýtgeýär, ruh bolsa öňküligine galýar. Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň aýdyşy ýaly, türkmeniň öz ýoly bar. Şol sanda, onuň öz ruhy ýollary bar.

Degişli bendiň dördünji setirindäki «ersgin boldy» söz düzümi-de Magtymgulynyň ruhy taglymatyna düşünmekde ähmiýetli jümlendir. Özüniň başga bir goşgusynda şahyr:

Ersgin bolsa, gider döwlet,  
Hiç ülke bibaş olmasyn –

– diýýär. Diýmek, ersgin bolmak – dargamak, başsyz galmagy aňladýar. Döwletiň esasy şerti – bir başyň, häkimligiň bolmagy. Bu düşnükli. Emma şonuň yzysüre gelýän «gitdi gyzylbashymyz» diýen söz düzümine nähili düşünmeli?! Näme üçin şahyr «biziň gyzylbashymyz» diýýär? Biz, köplenç, Magtymgulynyň taryhy pikirlerini anyk bir pursat bilen baglanyşdyrman, howaýy maksatnama hökmünde göz öňüne getirýäris. Emma hut şu jümläniň özi-de belli bir taryhy pursat, anyk durmuş wakasyndan habar berýär. Magtymgulynyň döwrüniň belli bir ýylynda türkmenler gyzylbashlar bile umumy hereket eden, goşulan bolarly. Emma, şahyryň aýdyşy ýaly, oňsuzlyk zerarly – ara ýene açylypdyr.

Türkmenleriň gyzylbashlar, gajarlar bile oňuşman gezen ýyllary-da, bir maksat tutunyp ýaşan ýyllary-da bolupdyr. Magtymgulynyň gajar serdary Muhammethasan hana bagyşlap «Aly Siziňdir» diýen belent waspnamany ýazandygyny bilýäris.

Aslynda gelip çykyşy türkmen bolan gyzylbaşlaryň, gajarlaryň mezhebi başga ekeni. Emma mezhep aýrylygy oňat gatnaşyga, doganlyk-dostluga päsgelçilik bolup bilmändir.

Şu goşgynyň dördünji bendi-de Magtymgulyň pikirlerine anyk taryhy pursadyň çäginde seretmelidigini ýene bir gezek tassyklaýar.

Magtymguly «Döker bolduk ýaşymyz» atly goşgusynda, bir ýere bil baglasalar, türkmenleriň Gulzумы, Nili guradyp biljek güýjüniň bardygyny, birleşmegiň zerurdygyny nygtaýar.

Şahyryň bu goşgusynda bir döwlete gulluk edeliň diýmegi düýpli zatdyr.

Döwlete gulluk etmek gulçulykdan halas edýär.

Gulluk gulçulykdan halas edýär.

Türkmen diliniň many mümkinçilikleri giň. Bary-ýogy ýekeje goşulma artýar weli, «ak» diýeniň «gara», «gara» diýeniň «aga» öwrülip dur.

Ya-da goşulma artmanda-da, diňe sözüň manysynyň oýnadylmagynyň hasabyna-da, hikmetli söz döretse boljak. Aýdaly:

Döwlet bolmasa, döwlet mümkin däldir!

Munda «döwlet» sözüniň iki manylylygyna esaslanýlar. Syýasy gurama, syýasy serişde hökmündäki döwlet bolmasa, rysgal, bolçulyk, bereket, ruhy baýlyk, abadançylyk, ýagny, döwlet bolmaýar. Hut şonuň üçinem Magtymguly birleşeliň, syýasy hem hojalyk dagynyklygynyň soňuna çykalyň diýip pelesañ kakýar. Çünki muňa düýpli esas bar – türkmen taýpalarynyň ruhy birligi hem-de bitewüligi bar. Ruhy birlik bolsa sözüň ikinji manysyndaky döwletiň iň ulusydyr.

Ruhy gymmatlyklar – baş döwletdir. Şol esasa daýanyp, Magtymguly syýasy gurama bolan döwleti esaslandyralyň diýýär. Arman, onuň öz aýdyşy ýaly, nesip bolmandyr.

Döwlet diýmek, ilkinji nobatda, häkimlik diýmekdir, häkimlik diýmek bolsa birbaşlylyk, bir agza garamak diýmekdir. Döwlet kanun çykarmaly, dolandyrmaly hem serenjam bermeli. Şu gural bolmasa, jemgyýetiň esaslary gowşap, adalatsyzlyk, deňsizlik, ahlaky azgynçylyk, tozgunçylyk başlanýar. Döwletmämmet Azady hem, Magtymguly hem muňa gaty oňat düşünişdirler. Häkimlik döwletiň esasynda ýatýandyr diýen pikir Magtymgulyň «Emire

döner» diýen şygrynyň içinden eriş-argaç bolup geçýär. Şu goşgy tutuşlygyna ýurtda bir häkimiň zerurlygyna bagyşlanypdyr. Häkim ýok ýerinde halka azar berýän, onuň başyna şir bolýanlar köpeliberýär. Goşgy häkimligiň zerurlygy bilen başlanýar, şonuň bilenem gutarýar.

Ülkede sahyp bolmasa,  
Arbaplar emire döner.  
Üç ýyl şire uçramasa,  
Tilki, şagal şire döner...

Magtymguly, budur derdiň –  
Sahyby gerek her ýurduň!  
Şir zarbyn görmedik gurduň,  
Her murty bir tire döner.

Sahyp diýmek eýe diýmekdir. Ýurtda eýe bolmasa – döwlet, häkimlik bolmasa, arbaplar – öňýeten baýlaram emirlik, emr etjek bolup durlar. Her özüne göwni ýetýän baý garyndaşlaryny, tirdeslerini yzyna düşürüp, milleti bölekleyär, şeýdip ýurt dargaýar. Her kellede bir han döreyär. Magtymguly şu goşgusynda ýurda gerek eýäni – patyşany şire, arbaplary bolsa tilkä hem-de möjege deňeyär. Şir görmedik möjekler batyrlyk satýarlar.

Ikinji bendiň birinji setirine ýene üns bereliň. Eý-ho! Magtymguly tüýs ýürekden ýurdunyň derdini öz derdi diýip kabul edýär. Boş sözem ýok, bokurdagyna sygdygyndan gygyрма hem ýok, «söýýän, söýýän» diýip suwjarma-da ýok. Iň beýik, çyn hem çirksiz söýgi ýönekeý sözleriň üsti bilen beýan edilýär. Magtymgulynyň sapagyna görä, Watana söýgi men-menlik, suwjuklyk, haýýarlyk, mekir-al hem jögülik bile bir ýere sygyşmaýar.

Şahyr goşguda bir wagtky öten türkmen döwletleriniň ahy-nalasyňy çekýär, ahmyrly pikir ýöredýär:

Gahba pelek kaşyk salar,  
Birne biýr, birinden alar.  
Her kime bir nobat geler,

Ülke agar, tura döner.

Soňky setirdäki üçünji söz nädogry ýazylypdyr. Ol «tura» däl-de, «tugra» bolmaly. Tugra – bu köne syýasy türkmen sözüdir. Döwletiň gerbine hem-de patyşanyň buýrugy, permany ýazylan kagyzyň ýokary ýüzündäki möhüre tugra diýipdirler. Magtymguly keşpler arkaly syýasy temadan pikir ýöredip, birwagtky türkmen döwletleriniň – patyşalarynyň, belki, Oguz hanyň, belki-de, seljuklaryň ýa başga bir beýik türkmen döwletiniň agsyny aglaýar. Onuň sözlerinde taryhdan öýke hem-de kinaýa mese-mälim duýlup dur.

Magtymgulynyň eserlerinde şu keşp köp gaýtalanýar:

Adam ömri – çyrag mysaly.

Ýylp etdi – doguldy,

Ýylp etdi – öldi.

Geçmişň beýik şahsyýetleriniň kitap şekiline giren ömürleri indi biziň her günümize, hatda birnäçe sagadymyza sygyp dur.

Magtymgulynyň öz nesli hakynda ýazan bir goşgusy bar – ady «Bir işe ulaşdy». Şu goşgusynda şahyr öz nesliniň taryhy hyýallary hem-de olaryň puç bolşy hakynda gaty bir göwnüçökgün bolmadyk äheňde gürrüň edýär.

Deňim-duşum, goç ýigitler,

Her kim bir işe ulaşdy.

Hak her kime bir ýol berdi.

Her kim bir borja dalaşdy.

Kimler girdi hak ýoluna,

Ýagşylyk düşdi päline.

Kim gylyç aldy eline,

Çaldy, yslam dinin açdy...

Biz istedik, ulug ýaran,

Nesip bizi etdi haýran.

Kimi gitdi Eýran, Turan,

Kim Yspyhan, Töwriz aşdy.

Hawa, her kim bir ýere dargady. Uly ýaran – döwlet islän hem

onuň ugrunda göreşen nesliň umydy puç bolýar, nesip bulary haýran edýär. Onsoň her kim bir ýere dargaýar. Şahyr weli Watanyndan hiç ýerik çykyp gitmändir.

Haka aýan boldy halym,  
Halkda bilen bolmaz mälim.  
Magtymguly, meniň ýolum,  
Ol dostlardan aýra düşdi.

Ýolum ol dostlardan aýra düşdi – gylyjy esasy serişde edinen, hatda ýurduny taşlap gitmeklige çenli baryp ýeten adamlardan şahyryň ömür hem-de ruhy ýollary aýra düşýär.

Onuň bütin ömri hem-de taglymaty türkmeniň taryhy ýaşayşynyň akymyny üýtgetmelidigini, ýarag, güýje däl-de, akyl-paýhasa, ruhy gymmatlyklara gol ýapmalydygyny nygtap görkezýär. Öňki göroglyçylyk ýaşayşyň ahlaky esaslanmalary bar bolsa-da, onuň taryhy gelejegi ýok. Ruhy-taryhy döredijilik bilen, döwletiň binýatlaryny gurmak bilen meşgullanmaga wagt ýetdi – ine, men şahyryň ruhy taglymatynda şu hili taryhy-pelsepewi manyny görýärin.

Edebi makalalar